

MARCHUT RÉKA *

Politika, publicisztika, történetírás az önazonosság jegyében

Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018. 485 oldal

Dualizmus kora, I. világháború, 1918/19 forradalmi, Trianon, Horthy-korszak, II. világháború, Mauthausen, szovjet megszállás, „nulladik év”, ÁVH – több mint egy emberöltőnyi történelem, fordulatok és rendszerváltások egy ember életében: ez Gratz Gusztáv pályafutása. „Sírhelye felett emberek járnak, és nem tudják, hogy egy nagy és jó ember pihen odalent”¹ – egy nagy és jó ember életéről van szó, akinek még a sírhelyét is felszámolták a Farkasréti temetőben a 70-es évek elején.

Paál Vince „Gratz Gusztáv sokoldalú életpályájának monografikus megrajzolására” vállalkozott, és vállalkozását alighanem sikerrel véghezvitte. Hézagpótló alkotás, ahogy azt az *Előszó* írója, Pritz Pál is megjegyzi. A kötet ezen jelentőségét még egyértelműbben megláthatná az olvasó, ha a szerző egy historiográfiai bekezdést is megírt volna könyve bevezetőjében. Ha a magyar történetírás Gratz Gusztávval foglalkozó eredményeit számba vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy nem sok fogódzó volt Paál Vince kezében, amikor a kutatását elkezdte. Elsősorban

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.mta.hu

¹ Zsakó Andornak, Gratz Gusztáv unokaöccsének visszaemlékezése. L. Paál. 2018. 438.

Tilkovszky Loránt munkájára, tanulmányaira alapozhatott,² egy néhány oldalas rövid életrajzot olvashatott Johann Weidlein tollából,³ egy centenáriumi rövid esszét Anton Taffernertől⁴, továbbá Gyarmati György tanulmányát,⁵ melyben Gratz Gusztáv gondolatait mutatja be a Monarchia felosztásának körülményeiről. Természetesen a korszakkal foglalkozó történeti munkákban Gratznak a tevékenysége számos esetben előjön, elsősorban a magyarországi németekkel és a legitimizmussal összefüggésben, és pályájának több mozzanata, tevékenysége a szakirodalomban elszórtan fellelhető.

Ebből is láthatóan a szerzőnek nem volt könnyű dolga. Gratzhoz kapcsolódó alap kutatásait doktori képzése során végezte, majd a Habsburg Történeti Intézet ösztöndíjasaként folytatta. Így könyve a doktori disszertációja (Gratz Gusztáv politikai pályája az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, ELTE 2004) és ösztöndíjasként írt tanulmánya (Gratz Gusztáv politikai pályája a dualizmus korában) egyesítéséből és átdolgozásából született.

Munkájának legnagyobb értékét – azon túl, hogy egyáltalán foglalkozott Gratz Gusztáv életével és tevékenységével – a forrásgazdagsága adja, ami rendkívül imponáló. Paál hazai és külföldi levéltárakban, kéziratárakban kutatott. Összegyűjtötte és feldolgozta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Politikatörténeti Levéltár, az MTA Levéltára és Kézirattára, a Hadtörténelmi Levéltár, az OSZK Kézirattára releváns anyagait. Emellett német és osztrák levéltárakban is folytatott kutatásokat.

² Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei a német megszállás után. *Történelmi Szemle*, 2000/3–4. 371–391.; Uő.: Gratz Gusztáv bonyhádi képviselőisége. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyseg huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok*. Bonyhád: Völgysegi Múzeum, 2001. 85–91.; Uő.: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései és azok kudarca. *Századok*, 2002/1. 153–205.; Uő.: Gratz Gusztáv és a „népinémet bajtársak” viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából. *Századok*, 2006/1. 161–197.

³ Weidlein, Johann: *Gustav Gratz (1875-nach 1946). Der verlorene Söhne I. Kurzbiographien großer Ungarn deutscher Abstammung*. Wien: Nebermutter, 1960. 32–38.

⁴ Tafferner, Anton: Gustav Gratz, 1875–1946. Eine Betrachtung zu seinem Zentenarium. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 1975/2. 110–114.

⁵ Gyarmati György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. *Történelmi Szemle*, 1995/1. 83–115.

Főhősének gazdag publicisztikai tevékenységét 70 sajtóorgánumban vonatkozó cikkein keresztül mutatja be. Gratz parlamenti tevékenységéhez pedig a képviselőházi naplók használata volt elengedhetetlen. Mindenképpen szakmai elismerésre méltóak azok a forráskiadványok is, melyek Gratz Gusztáv emlékirataiból, naplójegyzeteiből láttak napvilágot szintén Paál Vince munkájának köszönhetően.

Mindezek elősegítették a félezer oldalas monografikus igényű biográfia megírását. Ez azért is kiemelendő, mert ilyen jellegű és terjedelmű biográfia még vezető politikusokról is ritka, nemhogy egy – a Monarchia utolsó éveit leszámítva – „másodvonalbeli” politikusról. Ami egyfelől dicséret, másfelől kritika is akar lenni. Magam is úgy gondolom, hogy Gratz Gusztáv személyisége, politikai és publicisztikai munkássága fontos és sok szempontból példamutató, ám úgy vélem, hogy a róla készült kötettel arra a szintre lett emelve, ahol nem volt (azzal együtt, hogy megérdemelte volna, hogy ott legyen). Ebben a tekintetben a kritika azonban messze nem olyan hangsúlyos, mint a kötet erőnei, mert tudományos igénygel megírt, szakmailag végtelenül pontos és precíz, forrásgazdag munkát tarthat kézben az olvasó.

Amit olvashatunk, az messze túlmutat a biográfián. Mondhatjuk azt is – és most a szokásostól eltérően pozitív élel –, hogy a cím és a tartalom nem fedi egymást. Ha valaki Gratz Gusztáv életének adatszerű leírását szeretné, akkor bizonyosan nem ezt a könyvet ajánlanám neki. Ha valaki meg szeretné érteni Gratz közéleti tevékenységének egy-egy mozzanatát, annak viszont ez a könyv megkerülhetetlen. A jelen társadalmának olvasási szokásait ismerve vélhetően kevesen fogják a munkát elejétől a végéig elolvasni, még szakmai berkekben is. Viszont úgy gondolom, hogy nagyon sokan fogják olvasni és hivatkozni ezt a könyvet, ha egy-egy rész kérdés érdekli őket. Itt messze nem csupán arról van szó, hogy Gratz Gusztáv mikor, mit, miért tett, hanem a szerző kifejti azoknak az eseménynek a hátterét is, amelyekben Gratz ilyen vagy olyan módon részt vett. Tehát a főhős mögé Paál megrajzolta a dualista és a két világháború közötti Magyarország bel- és külpolitikái, társadalmi, gazdasági viszonyait is. Ettől több ez a kötet, mint egy életrajz.

Erre a háttérre szükség van, ám a recenzensnek az a véleménye, hogy nem ilyen részletességgel. Úgy vélem, hogy a munka alaposan túlírt, ezért lett egy „másodvonalbeli” politikusnak – leszámítva a

Monarchia utolsó éveit, amikor Gratz pénzügyminiszter volt – „elsővonalbelihez” méltó kötet–terjedelme. És nemcsak emiatt érzem problémásnak ezt a közel félezer oldalát, hanem azért is, mert egy-egy résztémának a nagyon aprólékos köztörténeti kifejtése eltakarja a főhóst, és kevésbé rajzolódik ki az egészből Gratz Gusztáv személye. Konkrétumot is említve: a gyerek és ifjú „Gusztí” első 20 évének a szerző 30 oldalát szánt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy róla és családjáról 30 oldalon keresztül olvashatunk, hiszen olyan hosszabb részek is vannak benne – mint pl. a kolozsvári kollégium 16. századig visszanyúló története, vagy az Egyetemi Kör múltja, vagy Leopold Firman érsek 18. század eleji rekatolizálási kísérlete –, melyek nem szükségesek ahhoz, hogy Gratz Gusztávot megértsük. Ugyanakkor lábjegyzetbe kerül az a nagyon fontos megállapítás, hogy a magyar nyelvű szakirodalomban Gratz Gusztávot helyenként szepesi szásznak tartják. És egy olyan személy életrajzában kerül ez a megállapítás lábjegyzetbe, akinek az élete nagy része interetnikus konfliktusok keresztútjében zajlott. Ebből a szempontból viszont méltatom, hogy a szerző Gratz iskolaéveinek a bemutatásánál lényeglátóan emeli ki azokat az alapélményeket, melyek aztán erősen befolyásolták őt etnikai önazonosságának következetes érvényre juttatásában későbbi pályafutása során. Kulcsidézetnek tartom a következőt: „Ha Kolozsvárott az egyoldalú és túlzó magyar nacionalizmus ellen foglaltam állást és ebben a tekintetben néha az észszerű határokat túlléptem, akkor Besztercén gyakran volt alkalmam, hogy a korlátolt német-szász nacionalizmussal szembeszálljak és a magyar álláspont jobb megértéséért kiálljak [...] Iglóban, tehát a németek között megrögzött magyar voltam, valószínűleg csak az ellenzékiiség kedvéért. Kolozsvárott németimádó lettem, szintén az ellenzékiiség kedvéért. A szászok imádója nem voltam sohasem.”⁶ Természetesen mondhatjuk azt, hogy ez az idézet Gratz Gusztáv iskolás énjének az emlékirataiból való retrospektív látásmódja. Ez igaz, de azon a tényen nem változtat, hogy a kis Gratz moderáló, mérsékletre intő attitűdje és ellenzékiisége, ami meghatározója későbbi

⁶ Gratz Gusztáv: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Aussenministers 1875–1945.* Szerk.: Paál Vince – Seewann, Gerhard. München: R. Oldenburg 2009. 46–47. Közli: Paál, 2018. 41–42.

tevékenységének, már a gyermekkorától benne van, a neveltetéséből, személyiségjegyeiből ered.

Gratz önazonosságának másik fontos meghatározója, ami szintén kirajzolódik a könyv lapjain, a vallási hovatartozása. Paál Vince bemutatja azt az evangélikus családi hátteret, ami jelentősen befolyásolta Gratz liberális beállítódását, azt a fajta liberalizmust, ami vallási, etnikai toleranciával párosult. Paál néhány apróbb megfogalmazásával viszont sajnálatos módon érzékelhető a katolikusokkal szembeni averziója. Így amikor arról ír, hogy az édesapa, Gratz Móríc „egyszerűsítette az istentiszteletet, *megtisztította* [kiemelés tőlem – M. R.] számos, a katolikusra emlékeztető külsőségtől.” (31.) Vagy amikor azt írja, hogy az unitárius hitközség „a vallásból [értsd: katolikus – M. R.] minden érthetlent és misztikumot kiküszöbölt [...] Nem arra törekedett, hogy a diákok gondolatvilágát béklyóba verje, hanem annak örült, ha a diákok személyisége szabadon fejlődött.” (38.) Paál Vince egész könyve végtelenül tárgyyszerű és objektív, de ezeknél a részeknél érezhető az ő szubjektuma, egy-egy szó másként való fogalmazásával tárgyszerűen leíró maradhatott volna itt is.

A túlrtság konkrétumainál maradva két dolgot említenék még: Gratzot mint bécsi magyar követet és az ő tevékenységét sokkal jobban átláthatnánk, ha nem került volna részletes bemutatásra az összes olyan ügy, amiben ő megnyilatkozott. A nyugat-magyarországi kérdés tárgyalása például nagyon imponáló, és nem gondolom, hogy a magyar történetírás produkált volna ennél jobb összefoglalót erről a problémáról, de elvész benne Gratz egyébként tényleg nagyon jelentős szerepvállalása. Persze benne van, de sok más is benne van, és így nem rajzolódnak ki a hangsúlyok. De ugyanígy túlzottan részletezőnek tartom a külügyminisztersége alatti ügyek tárgyalását is, azzal a megjegyzéssel, hogy a brucki tárgyalásokról – bár történetileg alaposan feldolgozott – is hiánypótló fejezet született.

A kötet jobb tagoltsága és a találóbb fejezetcímek is jobban segíthették volna a főhős jelentőségének kiemelését. *A századforduló Budapestjén* és *A restaurációs kísérletek* fejezetcímek nem Gratz Gusztávról szólnak, bár természetesen tartalmukban az ő tevékenységét mutatják be. Nem látom indokoltnak a restaurációs kísérleteket új fejezetben tárgyalni, bár az is igaz, hogy azzal a fejezetcímmel, hogy *Az ellenforradalom szolgálatában*, nem lehet

egy kalap alá venni. Viszont ez utóbbi fejezetből tartalmilag kiderül, hogy Gratz bécsi követként sem tudott teljes mértékben azonosulni az ellenforradalommal. Mint bécsi követ Gratz „hamarosan úgy érezte azonban, hogy a Magyarországon uralkodó politikai viszonyokkal összeegyeztethetetlenek saját politikai nézetei”. (196.) Természetesen pozícióját tekintve a rendszer szolgálatában állt, de gondolkodásmódjában, világnézetében több ponton gyökeresen eltért tőle. Úgy gondolom, hogy ez a fejezet a restaurációs kísérletekről szóló fejezettel együtt Gratz életútja virágkorának része, függetlenül attól, hogy mennyire tudott azonosulni a rendszerrel. Hisz nem ez volt a lényeg, hanem az ő tevékenysége, hatása volt a jelentős; és az vitathatatlan, ahogy azt a könyv lapjairól is megtudjuk. Ekkor, 1921 januárjában kerül a külügy élére, csupán fél évvel a békeszerződés aláírása után. Talán ezért is megmosolyogtató azt olvasni, hogy „a magyar külügyminiszterek sorában *elsőként* [kiemelés tőlem – M. R.] hangsúlyozta, hogy Magyarország a békeszerződés talaján áll.” Természetesen ez egy nagyon lényeges gondolat, ami sokszorosan aláhúzendő, mert olyan politikai irányvonalat képviselt, ami az akkori politika korifeusai között elfogadhatatlan volt a trauma, a sebzettség miatt. Gratz is sebzett volt, az ő hazája a Monarchia volt, amit elveszített, de ettől nem homályosult el a politikai tisztánlátása. Azzal a nézetével sem a zajos többség táborát alkotta, hogy a magyar külpolitikai iránynak a szomszédállamokkal való jó viszonyra kell törekedni. Persze ezzel a külpolitikai látásmóddal nem lehetett az akkori uralkodó magyar korszellem közepette nagyívű politikai pályát befutni, de Gratz számára az önazonossága fontosabb szempont volt. Paál Vince ezt sok-sok helyzeten keresztül mutatja be.

Gratz életútja szempontjából nem tartom szerencsésnek, hogy a *Helykeresés* című fejezet 1933-ban ér véget, Bleyer Jakab halálával, mintha a könyv szereplője másodrangúvá degradálna. A magyarországi németek akkori történetében Gratz Gusztáv Bleyer Jakab után valóban másodrangú szereplő volt, Bleyer elsőbbsége e tekintetben vitathatatlan, de ha Gratzot nézem, akkor nem Bleyer halála jelenti a cezúrát. Viszont ez a könyv – a hibáival együtt – a magyarországi németek történetének historiográfiájában is megkerülhetetlen lesz a jövőben. Az ezzel a történettel foglalkozó történészek számára, így a magam számára is megfogalmazom a kritikát Paál Vince könyve után: Gratz Gusztáv tevékenységének

kevés figyelmet szenteltünk. Egyetértek Pritz Pálnak az *Előszóban* megfogalmazott azon gondolatával, miszerint ez a könyv hozzájárul ahhoz, hogy Gratz magyarországi németek történetében betöltött szerepe a méltó helyre kerüljön. Eddig nem volt ott.

A recenzió felvállalt aránytalansága lesz, hogy ezzel a kérdéssel hosszabban foglalkozom. Eddig a hazai németeket kutató történészek nem vizsgálták kellő figyelemmel Gratz Gusztávnak az MTA Levéltárában őrzött irathagyatékát. A most megjelent kötetből viszont kiderül, hogy milyen fontos levélváltásokat őriz többek között a hagyaték Bleyer és Gratz között, amik mind ezidáig nem jelentek meg a történeti munkákban. Többek között kirajzolódik belőlük, hogy bár az 1920-as évek végére már sok esetben két külön úton jártak, de kölcsönösen tisztelték egymást. Míg Gratz mindvégig megmaradt a *deutschungar* tudat talaján, Bleyer a 20-as évek végére „a nagy németiséghez folyamodott”.⁷ Ez természetesen konfliktusokhoz vezetett kettejük között, de személyes kapcsolatukat nem kezdte ki. Amikor 1930 augusztusában a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) nagygyűlésén Gratz kikelt azon németországi körök ellen, amelyek irányítani akarták az itteni németek sorsát, és fokozódó pesszimizmusának is hangot adott, Bleyer osztotta e véleményét. Vagy amikor 1932 augusztusában Bleyer jutott nagyon kétségbeesett állapotba – „Az általam 25 éve követett út zsákutcának bizonyult”⁸ –, Gratz volt az, aki Bleyer pesszimizmusát próbálta eloszlatni. Bár két külön utat jártak, mégis emberileg számíthattak egymásra.

Néhol sommásnak, leegyszerűsítőnek tartom Paál Vince megállapításait. Ilyen például az, amikor azt olvashatjuk, hogy a magyarországi németek nemzeti identitása gyenge volt. Mikor, mihez képest, kik körében? Bizonyosan nem lehet általánosítani. A későbbi trianoni határokon belül élő németek nemzeti öntudatra ébredésének fontos állomása volt az I. világháború, az ott szerzett közös tapasztalatok a német katonákkal. A hazai németek a 19. század során bár egységes öntudattal nem rendelkeztek, de erős lokális öntudatuk volt, és falvaik társadalma meglehetősen zárt volt. Az egységes német öntudathoz nyilván kellett egy egységes

⁷ MTA Levéltára Gratz-hagyaték 2. doboz, *Deutschungarische Probleme*, Bleyer levele Gratznak 1932. augusztus 6. – Idézi Paál 2018. 355.

⁸ Uo.

Németország, ami a 19. század második felében jött létre. És természetesen kellett az 1880-as évektől kibontakozó *völkisch* mozgalom, mely a Birodalom határain kívül élő német népcsoportok etnikai öntudatának építésén, erősítésén dolgozott. Azt azonban nem mondhatjuk, amit Paál megállapít, hogy: „Míg a világháború előtt Németország számára fontosabb volt az államok közötti jó viszony fenntartása, s ezért fellépett az össznémet (alldeutsch) mozgalom ellen, addig a weimari Németország a német kisebbségeket fel kívánta használni a térségben a német hatalmi befolyás kiépítésére.” (327.) Bár a bismarcki politika hivatalosan nem tűzte zászlájára az alldeutsch mozgalmat, de nem hivatalosan azt támogatta, a század végétől pedig fel is vállalta. A weimari külpolitika pedig a teljesítési politika útját járta, és a 20-as évek második felétől felvállalt revíziós politikája sem engedett teret annak, hogy a délkelet-európai térség németjeinek a sorsába direkt módon beleavatkozzon, főleg nem akarta kisebbségi kérdésekkel terhelni a bilaterális kapcsolatokat. Még a hitleri Németország sem akart eleinte ezzel foglalkozni, csak 1935/36-tól kezdődően próbálták a térség németiségét expanziós céljaik érdekében állítani. A recenzált kötetben nagyon szépen kirajzolódik Gratz személyén és tevékenységén keresztül is ez a változás. Bár tudjuk, többször fontolgatta, hogy lemond az MNNE elnöki tiszteréről, mégis a Volksbund 1938-as megalakulása volt az a pont, amikor végképp úgy gondolta, hogy nem vállalhatja tovább a pozíciót. Ebből a szemszögből is látható, hogy nem szerencsés a cezúrát 1933-ban meghúzni Gratz szempontjából. És ő természetesen nem csupán 1933-tól ment szembe az árral, hanem megtette ezt már IV. Károly restaurációs kísérleteinél. Az az ellenzékiség, amit az iskolaévei kapcsán ő maga fogalmazott meg, tulajdonképpen végigvonult teljes pályáján.

Még egy problémát szeretnék felvetni a németkérdés kapcsán. Bár a szerző láthatóan jól ismeri Spannenberger Norbert vonatkozó munkáját, a téma tárgyalásánál mégis Tilkovszky Loránt munkássága az újra és újra előjövő hivatkozási pont. Tudjuk, hogy két különböző koncepció jelenik meg a két történész munkáiban, ezért ha csak az egyikre támaszkodunk, meglehetősen egyoldalúra fog sikerülni a bemutatás. Éppen Gratz Gusztáv megítélése kapcsán is szükséges lett volna megmutatni azt a képet, ami Spannenberger munkájában élénk táruul. Paál Vincének a kutatásai érdemben tudtak volna reflektálni arra, hogy Spannenberger Gratz-képe meglehetősen

egyoldalú és nem fedti a valóságot. De sajnálatos módon Paál nem használja a szakirodalom újabb eredményeit a németkérdés tárgyalásánál. Úgy vélem, hogy a munka javára vált volna, ha például Eiler Ferenc, Orosz László kutatási eredményeit a szerző beépítette volna a kérdés bemutatásához.

Gratz kisebbségi elképzeléseinek kudarcát a szerző nagyon lényeglátóan fogalmazza meg. Rámutat arra, hogy Gratz számára a társadalmi integráció és a nyelvi magyarosodás nem jelentett egyet az asszimilációval, míg az uralkodó politikai gondolkodásban és közvéleményben az integráció egyedüli útja a nyelvi, kulturális asszimiláció volt. Ez nem csupán Gratz személyes kudarca volt, hanem másik oldalról a két világháború közötti magyarországi nemzetiségpolitikáé is, mert a kisebbségi kérdésekre való érzéketlenségével hozzájárult a magyarországi németiség radikalizálódásához, és előkészítette a talajt a pángermán eszmék terjedésének.

Gratz Gusztáv gazdasági és politikai nézetei nem lehettek populárisak a korabeli Magyarországon, elgondolásaival nem tartozhatott a politikai gondolkodás fősodrához, személyiségével több alkalommal ellenzéki szerepbe kerülhetett, Paál Vince szavaival élve az árral szemben úszhatott, de mindezt önazonossága jegyében vállalta, és tette politikusként és publicistaként is.

Paál Vince könyvének mindenképpen az érdemei közé sorolható, hogy teret szentel Gratz mauthauseni deportálásának is. Ez azért különösen lényeges, mert a magyar politikai foglyok (mint gr. Sigray Antal, gr. Apponyi György, Peyer Károly, gr. Csekonics Iván, Andorka Rudolf, Rassay Károly) mauthauseni deportálásáról a szakirodalomban is keveset lehet olvasni, a szélesebb közvélemény tudatában pedig egyáltalán nincs benne. Gratz gondolkodásában a közép-európaiság mindig fontos szerepet játszott, és ennek a kultúrközösségnek a tapasztalatát élte meg a koncentrációs táborban. Ezzel is erősödött a meggyőződése, hogy a szomszéd népekkel kellene megbékélni.

A recenzióban felsorolt kritikák, ellenvélemények messze elhalványulnak a kötet erényéhez és jelentőségéhez képest. Paál tollából olyan könyv jelent meg Gratz Gusztávról, mely segíti az olvasót, hogy reális képet alkothasson róla, és nemcsak róla, hanem arról a korról is, amelyben Gratz élt. A munka jelentős tudományos eredmény, mely a korrall foglalkozó történeteknek fontos és

bizonyos szegmenseiben megkerülhetetlen. Ugyanakkor a szakmán kívül a szélesebb olvasóközönség is haszonnal forgathatja, aki a kor ága-bogaiban eligazodni kíván. Gratz Gusztáv életműve pedig máig aktuális az olyan témák miatt, mint „a nemzeti tolerancia, a polgári szabadságjogok, a demokratikus parlamentarizmus, a nagy térségeket összefogó gazdasági együttműködés”, a szomszédokkal való jó viszony építése. Van mit megszívlelni a gratz életműből...